

Ханшайым Қарабаева,
Филология ғылымдарының докторы

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҰЛЫ МИССИЯСЫ – ҰЛТҚА ҮЛГІ

Қазақтың Ахметі – ұлттық идеологияның майталманы, көреген саясаткер. Оқу-ағарту ісінің үздігі, дарынды педагог. Тыңнан түрен тартып, қазақ әдебиеті мен тіл білімі ғылымдарының негізін қалаған зерделі зерттеуші, ғалым. Қазақтың жоғын жоқтап, санасын оятқан жалынды публицист. Кәсіби қазақ журналистикасының іргесін қалаған көсемсөз шебері. «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі»,²³ – деп айтудан жалықпаған бұл ұлы адам, бар күшін ана тілінің қадір-қасиетін паш етуге жұмсады. Бұл жолда өзге тілдердің өзін де басты қару, маңызды құрал ретінде пайдаланды, аудармашылықпен айналысты. Қазақтың мұң-мұқтажына қатысты ойын орыс тілінде еркін жеткізді. Араб сөзін қазақтың төл сөзіндей түрлендіріп, пән сөздерін жасады. Өліппесін қазақтың пайдасына балап, әдіптеп әжетіне жаратты. Осылайша, Ахмет Байтұрсынұлы тағдыр тақтасына жазылған өзінің ұлы миссиясын абыроймен атқарып, есімі ұлтының жадында мәңгіге жатталды.

А.Байтұрсынұлының ұлттық мүддеге бағытталған ерен еңбегі кеңес идеологтары тарапынан қоғам өміріне қайшы дұшпандық әрекет деп танылғанымен, озық ойлы замандастары А.Байтұрсынұлының халық үшін жасалған игі істерін үлгі тұтып, жоғары бағалай білді. Соның бір дәлелі – кеңестік тіл білімінде «Байтурсуновский алфавит»²⁴ эпонимінің қалыптасып, лингвистикалық терминге айналуы.

Байтұрсынұлы жазуы халық арасында «төте жазу» деп аталып, 1929 жылға дейін ресми түрде қолданыста болғаны тарихтан белгілі. Алайда ХХ ғасырдың басында қазақтың саяси-әлеуметтік өмірінде орын алған өзгерістер салдарынан қазақ әліпбиі бастапқыда латын, кейін кириллица

²³ Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.

²⁴ Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998.

негізінде жасалған әліпбимен алмастырылды. Осы себепті А.Байтұрсынұлы есімімен тікелей байланыста қалыптасқан қазақ тіл біліміндегі бірден-бір эпонимнің лингвистикалық терминдер қатарынан ығыстырылып, пәрменсіз терминдер қабатына өтті. Соған қарамастан, А. Байтұрсынұлы негіздеген қазақ жазуы бүгінгі таңға дейін Қытай Халық Республикасын мекендейтін қандастарымыздың әліпбиі болып келе жатқандығы «Байтұрсынұлы жазуының» өміршеңдігін, демек сапалы жасалғандығын айғақтайды.

Бодан халқының жадау күйін, жүдеу тіршілігін көріп күйінген А.Байтұрсынұлы: «қазақтың шаруасына бір жақтан надандығынан кемшілік келгенде, екінші жақтан білімсіздігін көріп тұрғандар басынып, елдіктен, теңдіктен қалдырып, тиісті сыбағасына қиянат етіп тұрғаны санасы бар қазаққа ескерерлік іс еді. Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізіп, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгілі өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екендігімізді білдірер едік», – деп, қазақ балаларын оқытуды басты мақсат тұтты. Сондықтан «Оқу құралының ең ұлығы – бала оқытатұғын кітап; оның жақсы болып, балалардың жанын кинамасына жазудың тәртібі болуы шарт. Тәртіпті жазу деп айтамыз: тілдегі бар дыбыстың бас-басына арналған белгісі (харфі) бар болса» деп, Ахмет Байтұрсынұлы «дәйекші қойып қарып белгісін азайту арқылы» араб әліпбиінің негізінде жасалған қазақ әліпбиімен 1912 жылы Орынбор қаласында «Каримов. Хусаинов и К°» баспаханасынан «Оқу құралы» деп аталатын балаларға арналған әліппесін басып шығарғанына 2012 жылы 100 жыл, демек, Байтұрсынұлы әліпбиіне де 100 жыл толды.

Аталған әліппеде тұңғыш қазақ жазуы үшін Ахмет Байтұрсынұлы *қазақша алифба*, кейінгі еңбектерінде араб сөзін қазақ тілінің ерекшелігіне икемдеп, *қазақша әліпби* терминін қолданған. Сонымен қатар қазақ тіл білімінде тұңғыш рет әліпби ұғымының терминдік мәнін айқындап, «Әліп-би деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы» деген анықтама берді. Осылайша қазақ тілінің дыбыстарынан

бастап, оны таңбалайтын әріптер, оларды жазу, оқу емлесі, үйрету әдістері, сөз бен сөйлем жүйесі, оларға тән атаулар қарапайым күйімен, тұнық тілімен үлкен ғылыми арнаға бет бұрды.

Ахмет Байтұрсынұлы: «Кей жұрттар жазу үшін әріп алмаған, таңба алған деп, жазудың түрлерін *таңба негізді* және *әріп негізді* деп 2 топқа жіктеді. Сонымен қатар әріп негізді жазулардың емле жүйелерін *таңбаша емле, дағдыша емле, тумысша емле, дыбысша емле* деп топтап, әрқайсысына анықтама беріп, мысалдармен дәйектеді. «Кей жұрттар жазу үшін әріп алғанмен, әріптері тілі өзгергендіктен ... тіліндегі дыбыстарына сәйкес келмейтін болған. Кей жұрттардың әуелде дыбыстарына әріп арнауында шатақтық бар болғандықтан, сөздерінің жазылуы мен айтылуы екі басқа, кей жұрттардың тілінің шартына қарай дыбысына сәйкестеп, әріп белгілеуге болмайды». Немесе «...ережелері бойынша бір әріп түрлі орында түрлі айтылмақшы. Кей әріптер ... жазылғанымен, тіпті оқылмай да қалмақшы. Кей әріптер басқа дыбыстармен қатар келген жерде тіпті дыбысынан айрылып қалмақшы», – деп өзге тілдердің мысалы негізінде ойын сабақтап, «дыбысқа сәйкестеп әріп алынбаса, сөздің жазылуы мен айтылуы бөлектенбей қала алмайды деп, дыбыстар мен әріптер арасында сәйкестік күшті болғандықтан, сөздің жазылуы мен айтылуының арасындағы сәйкестіктің күшті болатындығына дейін назар аударып, қазақша әліпби түзу барысында бұл қағидаларды басты назарда ұстаған. Ең әуелі қазақ тіліндегі дыбыстар санын анықтап, оларды таңбалайтын әріптерді белгілеген. Бұл ретте жуан және жіңішке айтылатын дыбыстардың бас-басына әріп белгілеп, олардың санын тым көбейтіп алмау мақсатында, дәйекші белгісін қою арқылы, қазақ тілінің 43 дыбысы үшін 28 әріп таңба түзіп алды. Бұл амал Байтұрсынұлы әліпбиін үздік әліпбилер санатына қосты. Себебі, мамандардың айтуына қарағанда, жазу теориясының қағидалары бойынша тілдегі фонемаларды таңбалайтын әріптер саны не ғұрлым аз болса, әліпби жүйесі соғұрлым жақсы жасалған деп танылады.

Ахмет Байтұрсынұлы әліпби үшін өзіндік өлшем белгілейді. Атап айтқанда әліпби құрамына енген әріп таңбалар:

тіл дыбыстарын таңбалауға жеткілікті;
оқу үшін оңай;
жазуға және жазылғанды тануға жеңіл;
баспа жұмыстары үшін қолайлы;
үйретуге (сауат ашуға) оңтайлы
көз тартарлық көркем
болуы керек.

Осы тұрғыдан алғанда, «сөз ішінде сап түзеген солдат сияқты сымға тартқан солдаттай, екі сызық арасында қысылып тұрған әліп те болмайтын; жолы бір сызық бойымен тартылып, жалғыз сызықтан жоғары да, төмен де ылғи асып шығып отыратын; оның үстіне қойылатын қосымша асты, үстінде белгілері, нүктелері болатын; бірдейлік, бір өңкейлік, бір беткейлігі жоқ; әріптерінің бірі биік, бірі аласа, бірі ұзын, бірі қысқа келіп, сөз әлпіне айрың-үйрің ашық сүгірет беретін; екінші жағынан қойылатын қосымша белгілері сеп болып, сөз сүгіретін көзге елеулі етіп, тез танытатын, тез оқытатын» «жақсыдан жақсыны іздеп» «түріктің тұнық тілі, түзу емлесі» бар қазаққа арабтан «дыбыс басына әріп белгілеп», «жазуын бір жөнге салсын», «заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман ..., сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық, ... сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек боса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек» деп ұлтын ұлықтап, әліпби тарту етті.

А. Байтұрсынұлы неміс ғалымы Гедике, француз әдіскері Жакото тәжірибелерін талдап, артық-кем тұстарын өзара салыстырып, жалқылау және жалпылау әдістері негізінде сауаттылыққа қол жеткізудің оңтайлы жолдарын ұсынды. *Жакотоша үйрету* деп аталатын эпонимнің қолданысына жол ашты.

Сауаттылық негізі жазу екендігіне ерекше мән берді. Сондықтан сауаттылыққа қол жеткізу мақсатында қолданылатын әдістердің *дыбысты әдіс, тұтас сөзді әдіс* деп өзі атау белгілеген түрлері мен олардың қызметіне мысалдар арқылы талдау жасап, маңызын түсіндірді. *Сауаттау әдісі, жазу, оқу* ұғымдарының терминдік мән-мағынасын ашу мақсатында олардың әрқайсысына анықтама береді.

1930 жылы Байтұрсынұлы әліпбиін латын әліпбиіне негізделген жазу алмастырды. Бұл туралы профессор Қ.Жұбанов «Проект казахского языка» деп аталатын мақаласында Байтұрсынұлы жазуына қатысты: «...особенность казахских звуков дает возможность обозначать обе разновидности одного и того же звука одной буквой, а для различения мягкости или твердости звуков, вошедших в состав слова, достаточно поставить смягчающий знак перед словом. С 1912 года, когда впервые выработана эта система и произошла реформа арабского алфавита, по 1930 г., когда арабский алфавит правительственным декретом был изъят, т.е. в течение 18 лет казахские слова писались по этой системе, причем никаких недостатков ... не ощущалось. Надо заметить, что отказ от этой системы при принятии латинского алфавита произошел, собственно говоря, по нажиму Ученого Совета ВЦКНА, а не по инициативе Казахстана»,²⁵ – деп жазған пікірі, Байтұрсынұлы жазуының қазақ тіл білімі үшін аса құнды болғандығын айғақтайды.

Ахмет Байтұрсынұлы жасаған қазақ әліпбиі қазақ тілінің тазалығын сақтауға, өзге тілдердің ықпалымен танымастай өзгеріп кетуінен қорғады. Міне, осы айтылғандардың бәрі А. Байтұрсынұлының: «Араб әрпінен жасап алған әліпбиімізге жер жүзінде әліп-би баласы жетпейді» деп ағынан жарыла аңқылдап мақтануына лайық еді. Байтұрсынұлы әліпбиі сауатсыздық жайлаған ұлтты тозақы өмірден құтқарып, жұмақ жолына, яғни ғылым, білім жолына бастаған еді.

²⁵ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010